

ПРОБЛЕМАТИКА ПРИРОДИ ВІЙН У СТАНОВЛЕННІ ПСИХОЛОГІЇ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті простежується зміна взірців науковості й типів психологічних інтерпретацій природи війни в процесі становлення психології ХХ століття.

В статтє прослеживается изменение моделей научности и типов психологических интерпретаций природы войны в процессе становления психологии ХХ века.

The article traces the changing models of scientific content and types of psychological interpretations of the nature of war in the process of formation of the psychology of the TWENTIETH century.

Значення психологічного чинника війни акцентується в усіх відомих натепер військових культурах минулого. Особливістю сучасного етапу розвитку є те, що в якості основного знаряддя вивчення та концептуалізації психологічних аспектів збройної боротьби слугує наука й передусім широкий комплекс різнопланових й методологічно різнорідних психологічних досліджень.

Заслугувавши авторитет завдяки наданим військовій практиці можливостям, наукова психологія є джерелом впливових тлумачень природи війни й тлом конструювання інструментальних моделей «психологічної війни». Разом з цим, якщо в межах наукового пізнання будь-яка концепція є відкритою для критики та спростування, то поза цими межами – в діяльності соціальних «замовників» та «споживачів» (навіть із інших дисциплінарних підрозділів науки) психологічні теорії та концепти не рідко здобувають або жортсткого «рецептурного» виду, або перетворюються на ідеологеми. Завданням даної статті є висвітлення внутрішньої саморефлексії психологічних тлумачень війни в процесі становлення психології наукою, метою – наголошення на ролі критичного й методологічно ґрунтовного мислення в засвоєнні розмаїтих зарубіжних психологічних дискурсів про війну у вітчизняній науці.

На початку ХХ століття відбулось перетворення психології на самостійну науку з власним базисом експериментальних досліджень, що сприяло збагаченню розуміння людини в її суспільному житті, в творчості і деструктивності, в співпраці та боротьбі. На фундаменті нових дослідницьких стратегій психології відбувається перевідкриття «тіньового боку» душі людини і культури - безсвідомих і позасвідомих чинників формування

особистості та її зв'язків зі світом. Також перетлумачуються засади та механізми індивідуальної та колективної поведінки, становлення та функціонування соціальних інститутів і держави. Цей процес супроводжується виникненням концепцій суспільства, соціальних конфліктів і війни на стиці психології та філософії. Їх авторами стають як психологи, котрі поширюють висновки наукових досліджень на суспільні процеси, так і філософи, котрі намагаються доповнити або ж поновити філософське розуміння суспільства та війни з огляду на досягнення психології.

Протягом ХХ століття на власному дослідному базисі визріває теоретичний рівень психологічних досліджень. Водночас простежується перехід від натуралістичних тлумачень соціальних конфліктів, війни і збройної боротьби до пояснення їх причин власне з соціально-політичних засад.

Натуралістичні - біоорганіцистські, інстинктивістські, расистські, соціал-дарвіністські та ін. - концепції об'єднують загалом те, що вони вбачають коріння війн, насильства, соціальних антагонізмів у «природі людини», в «природних» началах агресивності, деструктивності. В перших натуралістичних концепціях новітнього часу висновок про неминучість соціальних антагонізмів і війн обґрунтовується через дію інстинкту агресії, природний добір, боротьбу за існування, расову призначеність до панування тощо. Отже, спільним методологічним принципом зазначених підходів є редукаціонізм (від лат. *reductio* – спрощення, зведення складного процесу до більш простого).

З розвитком психології як науки виявляються власне соціокультурні механізми «закладення» та «запуску» механізмів агресії, насильства, заперечення свободи в поведінці індивіда і групи. Завдяки виникненню соціальної психології

формування цих “механізмів” інтерпретується як таке, що відбувається не на чистому ґрунті “людської природи” (біології), а в річищі соціальних, культурних, економічних та політичних процесів і явищ суспільства. До речі, сама “природа людини” виявляється не як дещо вихідне від народження, а як складний результат соціалізації, навчання та виховання, образу життя людини і спільноти, так само як колективне та індивідуальне свідоме та безсвідоме [2, 3, 8, 14]. Відтак спростовуються самі засади натуралістичних тлумачень війни й долається редуccionізм у психологічних дослідженнях суспільного розвитку, соціальних конфліктів і війни в ньому.

У такий спосіб при розгляді психологічних концепцій суспільства та війни слід завжди брати до уваги те, на якому етапі становлення психології як науки виникли ті чи інші тлумачення людини і суспільства в ситуації боротьби, збройної та «неозброєної». А також те, що концепції “агресивної природи людини” (біологічної, психофізіологічної, психічної) були піддані критиці та подоланими в межах самої психологічної науки. Однак, з того моменту час від часу подібні тлумачення висуваються чи некритично використовуються за обріями науки – в публіцистиці, пропаганді, рекламі тощо.

Проте, попри некритичність висновків багатьох біолого-психологічних теорій у галузі суспільних явищ, їхні власне природничі відкриття мають чітко фіксовані межі застосування, виявляються дієвими й ефективними в цих межах та плідно застосовується у сфері соціальної та воєнної психології. Зокрема, вони слугують підґрунтям для методик діагностики та коректування психологічного стану військовиків. В цьому відношенні важко недооцінити розробки щодо визначення характеру впливу фізичних, хімічних, біологічних факторів зовнішнього середовища на дієспроможність людини; щодо вироблення стійких психофізіологічних реакцій організму на агресивні, деструктивні впливи та встановлення меж цієї стійкості; описи типів масових та групових реакцій індивідів під час ведення збройної боротьби та ін.

Отже, виникнення широкого спектру натуралістичних концепцій суспільства та війни у суспільній думці початку ХХ століття пояснюється інтенсивним пошуком засад для наукової теорії суспільства та

війни. Наукове знання мало звільнитися від ідейного проводу теологічних, метафізичних, ідеологічних концепцій. Теоретико-методологічним взірцем щодо концепцій соціальних змін і війни послугували провідні наукові галузі ХІХ та початку ХХ ст. (фізика, біологія, психологія, а потому, генетика). Між базовими “природними” факторами та соціальними явищами конструювались причинно-наслідкові залежності. Запозичувались природничі методи та підходи та застосовувались до аналізу суспільства і людини, що порушувало загальнотеоретичний принцип відповідності предмета і метода досліджень.

Напрями психологічних тлумачень війни розрізняються через природу психологічного фактора, який береться за вихідний пояснювальний принцип.

Інстинктивістські та рефлексологічні концепції розглядають всі інстинкти або “визначальний” інстинкт (“батьківський” або “статевий”, “стадний”, “самозбереження”) як джерело пояснення походження соціальних інститутів та процесів, зокрема, незнищенність насильства і війни в історії людства (Д. Мак-Дугалл “Інстинкт стада”, В. Троттер “Стать і суспільство”, Т. Веблен “Інстинкт праці”) [6]. Людина розглядається як природна істота, відмінності якої від тварини є несуттєвими в принципі.

Згідно такого підходу, саме закладений в природі людини інстинкт визначає її активність, спрямовує дії, закріплюється в соціальних інститутах, в тому числі в державі та армії, й маніфестується в суспільних явищах, в тому числі у війні. Таким чином, незмінна засада суспільної історії – це сама людина з її природою. Тому серед всіх змін у житті суспільства незмінно відтворюватимуться явища, відповідні інстинктам людини [6].

У 20-х роках ХХ ст. виникає біхевіоризм (від англ. behaviour-поведінка) - нова школа в психології, пояснювальним чинником якої є поведінка як взаємодія організму з середовищем. Біхевіоризм (Е. Торндайк, Дж. Уотсон) протиставляється “психології свідомості” та “психології духу,” зосередженим на внутрішніх чинниках психіки. Біхевіористська програма психологічних досліджень зазнала впливу філософії позитивізму, прагматизму, а також досягнень І. П. Павлова, В. М. Бехтерева у галузі фізіології вищої нервової діяльності, особливо в галузі умовних рефлексів (хоча

біхевіоризм принципово заперечує суто фізіологічні механізми соціальної поведінки).

Центр уваги біхевіоризму перенесений з дослідження “внутрішнього складу” людської психіки на ззовні, на динамічний зв'язок активного організму, що пристосовується, з середовищем через механізм “стимул-реакція”. При цьому не вбачалось принципової відмінності між поведінкою лабораторного білого пацюка і поведінкою людини. Дж. Уотсон, як пізніше його послідовник Б. Скіннер, був переконаний, що біхевіористська програма спроможна перетворити суспільство за будь-яким заданим зразком. “Створити” людину будь-якого складу, не зважаючи на її вихідні якості (талан, схильності, бажання, здібності, покликання, національність) можна через маніпуляції зовнішніми подразниками, тобто через створення певного середовища [13].

Таким чином стихійно утворене чи “штучно” створене соціальне середовище може продукувати як надзвичайно агресивних і войовничих індивідів, так і миролюбних та соціабельних. За переконанням засновників біхевіоризму, соціальні функції науки в тому і полягають, щоб “передбачувати і контролювати”. У такий спосіб були закладені засади розвитку широкого спектру поведінкових наук, методики котрих широко застосовуються і у практиці управління соціальною поведінкою, в тому числі й у війсьній сфері [2].

Необіхевіоризм (Е. Толмен, К. Холл) вводить у поведінку фактор доцільності, що передбачає наявність між стимулом та реакцією “проміжних перемінних” – настанов, мотивів, через які співвідносяться засоби і мета дії. За Е. Толменом, матриця “цінність-переконання” задає ієрархію очікувань від об'єктів та відповідну певну готовність реагувати. Без пізнавальних та мотиваційних факторів адаптивна взаємодія організму з середовищем є неможливою [14].

“Чикагська традиція” або “теорія ролей” (Дж. Мід, Г. Блумер, Р. Парк) як потужний напрям символічного інтеракціонізму ставить за мету пояснити поведінку індивіда в термінах організованої поведінки соціальної групи. Вчені цього напрямку наголошують на тому, що соціальний акт неможливо пояснити через конструювання зі стимулів та реакцій. Саме система міжособистісних взаємин за встановленими правилами в спільності і в суспільстві формує внутрішній світ людини, індивідуальну і масову поведінку. У такий

спосіб, індивідуальна та масова поведінка та навіть реакції суспільства в мирні і воєнні часи інтерпретується не через “внутрішні” властивості природи людини, а через набутий досвід взаємодії зі світом. Цей досвід фіксується в системі знань, цінностей, потреб, зразків поведінки, норм (в культурі) і у такий спосіб визначає психологію людини, групи, суспільства, їхнє ставлення до війни та насильства взагалі та бойову поведінку [14].

Близькою до американської традиції соціальної психології є військово-соціологічна концепція Ч. Москоса [1], котрий розробляє моделі ставлення суспільства до війни й виводить дослідження на рівень психології суспільства. За його гіпотезою, ймовірність застосування державами збройного насильства чи розв'язування війни визначається типом ставлення суспільства до війни. На ґрунті аналізу переважно західних демократичних суспільств другій половині ХХ століття було запропоновано таку типологію ставлення до війни: “суспільство готовності до війни”, “суспільство стримування війни” та “суспільство заперечення війни”. Ч. Москос мав за мету показати, як при переході від одного типу до іншого змінюються функції, напрямок розвитку, стан, принципи воєнної організації суспільства в цілому та принципи комплектування та інші сторони збройних сил зокрема.

За Ч. Москосом, країнами, що йдуть до “суспільства заперечення війни”, є Швеція, Швейцарія, Канада та інші, що мають такі особливості воєнної організації, як: скорочення частки військового бюджету у ВВП, малочисельні кадрові армії та наявність великого (необмеженого, в сутності) резерву, спрямування основних наданих на військові цілі фінансових коштів на навчання особового складу, розвиток та впровадження нових технологій; комплектування збройних сил на ґрунті громадянського обов'язку при наданні юнакам права на альтернативну службу тощо.

Підхід Ч. Москоса був підтриманий багатьма дослідниками, зокрема, відомим російським військовим соціологом В. Серебряниковим. В творі “Соціологія війни” [5] В. Серебряников вводить показники, на ґрунті яких можна розробляти типологію суспільств й досліджувати динаміку суспільної психології у ставленні до війни: наявність (відсутність) джерела воєнних небезпек та загроз; агресивність та

войовничість; здатність і готовність до можливого або реального вступу у війну (конфлікт); їх частота/періодичність, види і характер; дотримання/порушення міжнародних правил ведення війни/воєнного конфлікту; активність/пасивність і солідарність/розколотість населення щодо їх запобігання або припинення, підготовки та ведення тощо. На цих підставах виокремлюються такі типи сучасних суспільств за відношенням до війни: “суспільства воєнних небезпек (загроз)”, “суспільства-воїни”, “суспільства готовності до війни”, “суспільства, що воюють” (що ведуть класичні, “холодні” або психологічні війни-конфлікти), “миролюбні суспільства”, “суспільства без інструментів війни” (без армій); “суспільства запобігання війни”, “суспільства антивійни” і т.п.

Наприклад, “суспільство воєнних небезпек (загроз) відрізняється наявністю потужних армій і воєнних резервів, політичним пануванням експансіоністських соціальних груп і угруповань, готових при певних умовах застосувати воєнну силу в ім'я своїх інтересів. Вони є реальним або потенційним джерелом війн (воєнних конфліктів), агресивних воєнних операцій тощо.

“Суспільства-воїни” – це країни, котрі віддають пріоритет воєнній потужності у презентації свого іміджу на світовій арені, систематично прямо або непрямо застосовують воєнну силу, частіше ніж інші воюють або ведуть тривалу війну (10-20 рр.), незалежно від характеру війни/конфлікту, наступального чи оборонного. Прикладом такого суспільства є Росія, США, Ангола, Афганістан, Ірак, Туреччина та ін. Оскільки “суспільства-воїни” в той чи інший період можуть переживати перепочинок, то можна виділити “воюючі суспільства” (з кінця 1980-х і дотепер у світі щороку мають місце від 30 до 40 великих воєнних конфліктів).

В ході аналізу домінуючих у ХХ столітті типів відношення суспільств до війни Серебряников виявляє певний напрям розвитку: тип «суспільство необмеженої припустимості війн» домінує від початку до середини ХХ століття; тип «суспільство обмеженої припустимості війн» переважає з кінця 1970-х – у 1980-х рр.; «суспільство неприпустимості війн-контролю над ними» починає складатися з початку 1990-х рр.; «суспільство антивійни» проявляється на початку ХХІ століття.

Значення наведеного підходу є не тільки теоретичним. Війни, навіть малі, позбувшись підтримки суспільства, як правило, зазнають поразки. Тому уряди, особливо західні проводять вимірювання, а потому, підготовку громадської думки як дзеркала суспільної психології перед ухваленням відповідних воєнно-політичних рішень.

Серед психологічних досліджень суспільства та війни значне місце належить психоаналізу. Фундатор традиції психоаналізу Зігмунд Фрейд [7, 9, 10, 12]. відкриває самосуперечливість людської душі, чинник безсвідомого, що спричинює справжню революцію у природничому, гуманітарному та соціальному пізнанні [2]. З. Фрейд не вважав себе філософом, однак його пояснювальні схеми поширювались на сферу суспільного життя, на способи забезпечення в суспільстві миру та їх наслідки, на витоки насильства та війни.

За Фрейдом, людська натура вміщує в себе три автономні інстанції. “Воно” (безсвідоме) є найглибшим шаром вроджених, генетично первинних неконтрольованих свідомістю імпульсів, потягів до задоволення. Вищим шаром психіки є “над-Я”, тобто вкорінені в свідомість індивіда моральні та релігійні норми суспільства. Вони виконують у психічному житті індивіда функції обмеження, контролю та покарання. Проміжною ланкою між аморальними та ірраціональними потягами та культурними обмеженнями є людське “Я”. Цей шар дозволяє людині адаптуватися до середовища як посередник між стимулами середовища, імпульсами безсвідомого та руховими реакціями.

З одного боку, спільне життя індивідів та встановлення внутрішнього миру в суспільстві можливо лише завдяки впровадженню культурних норм (моральних і релігійних заборон), обмеження у реалізації та сублімації (переведення) енергії потягів (“лібідо”) у прийнятний для суспільства та індивіда спосіб (напр., творчість, конкуренція, змагання). З іншого боку, зіткнення природних прагнень з культурними заборонами у психіці людини спричинюють викривлення поведінки, немотивовані прориви агресивності, насильства та інші психічні розлади. Згідно з концепцією Фрейда, агресивність, війна і збройне насильство в певному значенні, слугує формою зняття накопиченої в суспільстві психічної напруги., породженої

зіткненням несумісних складових психіки людини [7].

Пізніше З. Фрейд розглядає конфлікти у психіці людини через зіткнення загальнокосмічних сил – сили творчої енергії життя (Ерос) та сили природного прагнення руйнування, смерті (Танатос). Таким чином, Фрейд надає дві схеми тлумачення витоків насильства і війни: 1) коріння деструктивності і війни в агресивності людини, агресивність як наслідок зіткнення підсвідомих бажань людини з культурними заборонами та нереалізованість бажань; 2) насильство, зокрема, війна як один з каналів розрядки природного потягу до руйнування, смерті [10].

Вже найближчі учні та послідовники З.Фрейда відходять від його методологічного індивідуалізму та натуралізму до соціально-психологічних орієнтирів, що є загальною тенденцією психології. Для вивчення психології суспільства та індивіда речники психоаналізу після Фрейда звертаються до колективної свідомості та колективного безсвідомого як базових категорій [13].

В неофрейдизмі, лідерами якого є К. Хорні та Е. Фромм, соціально-психологічні дослідження суспільства і війни доповнюються соціологічною теорією. Як і в багатьох інших науково-філософських концепціях війни, в неофрейдизмі усвідомлюється специфіка соціальних явищ і процесів. Це відображається в настанові шукати причини соціальних конфліктів і війн не в психіці індивіда, а передусім в сфері суспільно-політичних відносин [2].

Логіка міркувань речників неофрейдизму полягає у наступному. Людині, безперечно, притаманна певна біологічна конституція і певні механізми психічної організації. Хоча існують деякі спільні для всіх людей природні потреби, ті потреби, котрі закладають відмінності у людському характері – любов, ненависть, прагнення до влади і бажання підкорятись, – всі вони є продуктами соціального процесу. Найбільш прекрасні і потворні схильності людини являють собою не компоненти фіксованої і біологічно запрограмованої людської природи, а результати соціального процесу, котрий формує людей [11].

Згідно Е.Фромма, погляд, відповідно якому війна є неминучою внаслідок деструктивності людської природи, породжується чуттям безсилля перед плином подій, перед вибухами насильства та виявами агресивності під час війн,

заворушень, конфліктів. З точки зору неофрейдизму, цей погляд є помилковим, бо по-перше, потужність виявів та прагнень аж ніяк не свідчить про їхню невикорінюваність або навіть домінування. По-друге, припущення, що війни є результатом дії психологічних сил є хибним.

Е. Фромм аргументує позицію неофрейдизму через наступні тези. Війни виникають за рішенням політичних, військових чи економічних вождів для захоплення земель, природних ресурсів, або для одержання торгових привілеїв, або для захисту від реальної або ілюзорної загрози безпеці своєї країни або ж для того, щоб підтримати свій особистий престиж чи здобути славу. Ці люди не відрізняються від середньої людини, не відрізняються особливою жорстокістю чи злобністю. Виявляється, головною загрозою для людства є не нелюд чи садист, а нормальна людина, наділена надзвичайною владою. Проте, щоб мільйони людей поставили на карту своє життя і стали вбивцями, їм слід нав'язати такі чуття, як ненависть, збурення, деструктивність і страх. Разом зі зброєю ці чуття є невід'ємною умовою для ведення війни. Проте, не вони є її причиною, так само, як гармати і бомби самі по собі не є причиною війни [11].

Вчені-психоаналітики зробили істотний внесок у дослідження типів соціального характеру у сучасних суспільствах, масової психології війн ХХ століття, психології фашизму як різновиду тоталітаризму. За Фроммом, детонаторами і провідниками масових проявів агресивності, жорстокості, насильства, котрі не являються чимось притаманним виключно воєнному часу, є продуктовані “хворим суспільством” груповий нарцисизм (релігійний, расовий, політичний), психологічний стан фрустрації та механізми “втечі від свободи” - прагнення мати необмежену владу над іншими (садизм), прагнення підкоряти себе іншим заради власної безпеки (мазохізм), руйнування людиною світу, щоб світ не зруйнував її (деструктивність), масовий конформізм.

У подібному напрямі В. Райх розкриває психологічне підґрунтя фашизму (“Психологія мас і фашизм”) [4]. Широке і ретельне дослідження характеру пригніченої “маленької людини” хворої технічної цивілізації призводить до висновку, що фашизм є сукупністю всіх ірраціональних характерологічних реакцій звичайної

людини. Фашистська ментальність є ментальністю “маленької людини”, котра поневолена, прагне до влади, і в той же час протестує. Як зазначає В. Райх, не є випадковим, що всі фашистські диктатори походять з середовища “маленьких людей” [1]. Така психологія має століттями продукується патріархальними інститутами суспільства, котрі у регуляції соціальної поведінки індивідів спираються на механізми страху, пригнічення волі, придушення життєвої енергії. Проте, психологія маленької людини не є чимось вродженим і фатально невикоринним.

Психоаналіз не перекладає відповідальність за війни та за вибухи жорстокостей і насильства на природу людини, доводячи, що цю відповідальність має нести суспільство і кожна людина. Соціальні, політичні, культурні інститути суспільства можуть і мають цілеспрямовано змінюватися у напрямі співмірності гуманістичним цінностям.

Отже, в процесі становлення психології ХХ століття здійснюється формування її предмету і власної методології; внутрішня критика базових феноменів та стратегій їхнього пізнання; зростання досліджень із предметних аналогій та запозичень методологічних взірців провідних природничих наук до виявлення соціо-

культурної специфіки психології людини і суспільства й до відповідних пізнавальних практик, що цю специфіку зазначають на рівні основоположних принципів. Разом зі становленням психології наукою відбувається переінтерпретація на її засадах «природних» причин війни – від природно-натуральних до природно-історичних, соціокультурних, суспільно-політичних. Простежується тенденція переорієнтації психологічного пізнання із пошуків психофізіологічних джерел соціальних, зокрема, збройних конфліктів у природі людського індивіда - до виявлення похідного характеру як самої «природи людини», так і війн від суспільної організації людського буття, соціокультурного тла діяльності та спілкування.

Розглянуті концепції природи людської поведінки і війни будуються на межі психології та соціальної філософії. У прагненні надати тлумаченням суспільства і війни наукові підмурки, дослідниками цього напрямку було виявлено широке коло психофізіологічних, психологічних, соціально-психологічних чинників ефективності управління соціальною поведінкою, діяльністю військ (сил), а також феноменології психології суспільства та особистості у війнах та збройних конфліктах.

Література

1. Москос Ч. Вооруженные силы в «обществе отрицания войны»// Армия и общество. – М.: Прогресс, 1990. – С.78-83.
2. Петровский А. В., Ярошевский М. Г. История и теория психологии. В 2-х т. Т 1. – Ростов-на-Дону, 1996. – 416 с.
3. Роме́нец В. А., Мано́ха І. П. Історія психології ХХ століття. – Київ: Либідь, 1998. – 894 с.
4. Райх В. Психология масс и фашизм. – М.: ООО “Издательство АСТ”, 2004. – 539 с. – (Philosophy).
5. Серебряников В. Социология войны. – М., 1998. – 527 с.
6. Сорокин П.А. Человек. Цивилизация. Общество . Пр. с англ. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с.- (Мыслители ХХ века).
7. Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А.А.Яковлева: Перевод. – М.: Политиздат, 1990 – 398 с. – (Б-ка атеист. Лит.).
8. Франкл В. Человек в поисках смысла: Сборник: Пер. с англ. – М.: прогресс, 1990. – 368 с. – (Б-ка зарубежной психологии).
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции .Пер. с нем. – М.: Наука, 1991. – 456 с.- (Серия «Классики науки»).
10. Фрейд З. «Я» и «Оно». Труды разных лет. В 2-х кн. Книга 1. – Тбилиси: «Мерани», 1991. – 397 с.
11. Фромм Э. Душа человека: Перевод. – М.: Республика. 1992. – 430 с. – (мыслители ХХ век).
12. Шерток Л., Соссюр Р. де. Рождение психоаналитика. От Месмера до Фрейда: Пер. с франц. / Вступ. ст. Н.С.Автономовой. – М.: Прогресс, 1991. – 288 с.
13. Шульц Д. П., Шульц Э. С. История современной психологии. Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1998. – 528 с.
14. Ярошевский М. Г. История психологии. 3-е изд. – М.: Мысль, 1985. – 575 с.